

EEN TELESCOOP UIT DELFT

AUGUST 11, 2014 JEROENBOUTERSE LEAVE A COMMENT

The estimated reading time for this post is 5 minutes.

Door Marlise Rijks

Op 14 mei 2014 haalde het bericht het [achtuurjournaal](#): in Delft was Nederlands oudste bewaarde telescoop gevonden. Het instrument werd opgegraven door archeologen die in eerste instantie dachten een kogelhuls te pakken te hebben. Na onderzoek door Museum Boerhaave bleek het echter te gaan om een [telescoop uit de vroege zeventiende eeuw](#). Het kijkertje zal een van de topstukken worden van museum Het Prinsenhof. Experts gaven hun visie op tv, radio en nieuwswebsites. Het gebeurt niet vaak dat de wetenschapsgeschiedenis zo in de belangstelling staat als die dag. En het toeval wilde dat er net een [artikel](#) was verschenen in het *British Journal for the History of Science* waarin Huib Zuidervaart en ik de vermoedelijke telescoopmaker uit Delft identificeren.

Foto museum Boerhaave

Zeventiende-eeuws Delft was een stedelijke spil van optische kennis. Wereldberoemd zijn de microscopische ontdekkingen van Antony van Leeuwenhoek en de lichteffecten in de schilderijen van Johannes Vermeer. Maar al decennia daarvoor, vanaf de vroege zeventiende eeuw, was Delft een centrum van optische kennis en kunde. Een van de figuren in dit netwerk was de telescoopmaker Evert Harmansz Steenwijck (ca. 1579-1654). In de vroege zeventiende eeuw telde de Republiek een gering aantal telescoopmakers – en maar één van hen woonde in Delft. Het instrument dat nu is gevonden, is dus hoogstwaarschijnlijk gemaakt door Evert Harmansz.

Al in 1609, een jaar na de presentatie van het nieuwe instrument in Den Haag, was er sprake van een telescoop uit Delft. Tijdens een college van Rudolph Snel, wiskunde professor aan de Universiteit Leiden, werd een telescoop getoond van een *'Lunetier de Delft'*. Zoals

gebruikelijk werd een ambachtsman niet bij naam genoemd, maar de enige Delftse telescoopmaker in die tijd was Evert Harmansz, die via zijn schoonfamilie connecties had met de Universiteit Leiden. In 1607 was Evert getrouwd met Annetgen Pietersdr, dochter van Pieter Bailly. Deze immigrant uit Antwerpen werkte in de Republiek als pedel aan de Universiteit Leiden en als assistent van de wiskundige Ludolf van Ceulen. Van Ceulen was dan weer een directe collega van Rudolph Snel.

En er is meer. In de jaren 1620 was de natuurfilosoof Isaac Beeckman vurig op zoek naar lenzen van goede kwaliteit. Na mislukte pogingen bij lenzenslijpers in Middelburg en Den Haag kwam hij uiteindelijk terecht bij 'de man in Delft', van wie hij zijn eerste degelijke telescoop kocht. In zijn *Journal* merkt Beeckman op dat deze Delftse telescoopmaker kleine krasjes op de lenzen maakte, zodat de juiste positie van de lenzen ten opzichte van elkaar bepaald kon worden. In een tijd waarin glas en lenzen nog erg onregelmatig waren, was de positie van de lenzen bepalend voor de kwaliteit van het zicht. Evert Harmansz was zich dus bewust van het probleem van verschuivende lenzen en gebruikte een handig trucje om de lenzen weer in juiste positie te kunnen brengen.

Ook onder burgers uit Delft was er belangstelling voor de nieuwste optische snufjes. Een kwitantie uit 1628, bewaard in het Delfts archief, getuigt van de levering van een 'versichglas': een lens om ver te zien, dat wil zeggen, een telescoop. Evert Harmansz verkocht deze telescoop voor 4 gulden aan Delftenaar Floeris Gijesebertsz Castel. Een andere Delftse liefhebber was de notaris, chirurg en landmeter Jacob Spoors (ca. 1595-1677), die in 1633 een optisch experiment uitvoerde voor Isaac Beeckman. Spoors woonde vlakbij Harmansz en bezat ook een telescoop: met zijn 'ghesicht-gereetschap' deed Spoors een aantal astronomische observaties. In 1638 publiceerde hij zelfs een boekje over 'de nieuwe wonderen des wereldts', waarin hij vooral de wonderlijkheid en nieuwigheid van de wiskunde en optica benadrukte. Juist door middel van wiskunde en optica konden

stervelingen reiken naar de schoonheid van Gods Schepping. Visuele hulpmiddelen waren daarbij van groot belang, en in dat verband geeft Spoors ook een belangrijke plaats aan de schilderkunst.

Zoals uit het boek van Spoors blijkt, was optica niet louter het terrein van natuurfilosofie of astronomie. Visuele kennis was belangrijk voor alle 'consten', die vaak naadloos in elkaar overliefen. Dat was niet alleen zo op een abstract niveau, maar blijkt ook uit netwerken: in Delft was er een hecht netwerk van burgers geïnteresseerd in optica. Jacob Spoors was een spil in dit netwerk en had niet alleen contacten met natuurfilosofen, instrumentmakers en rekenmeesters, maar ook met talloze Delftse schilders. Opmerkelijk is dat twee zoons van Evert Harmansz schilder werden: Pieter en Harmen Steenwijck werden opgeleid door hun oom David Bailly. Helaas schilderden de telescoopmakers-zoons nooit een telescoop; het is opvallend dat er bijna geen visuele bronnen zijn overgeleverd waarop de nieuwe uitvinding te zien is. Vooral de simpele telescoop bestaande uit één buis komt nauwelijks terug op schilderijen uit de vroege zeventiende eeuw. Een mogelijke uitzondering is een werk van David Bailly, de zwager van Evert Harmansz: *Stilleven met de zogenaamde buste van Seneca* (als gevolg van de stoïcijnse wederopbloei was er een levendig debat over de identificatie van deze Romeinse buste als de buste van Seneca). Niet alleen ligt er een vergrootglas op de voorgrond; met enige verbeelding is het object tussen de schedel en het boek te identificeren als een simpel kijkertje zoals nu gevonden in Delft.

David Bailly, Stilleven met de zogenaamde buste van Seneca, privécollectie, olieverf op paneel, 42 x 68 cm

Na de dood van Evert Harmansz trad een nieuwe instrumentmaker toe tot de Delftse traditie: Johan van der Wyck (1623-1679), een militair ingenieur die lenzen leverde aan onder anderen Christiaan Huygens. Van der Wyck maakte niet alleen telescopen en microscopen, maar was ook uitvinder van nieuwe optische apparaten die in heel Europa de aandacht trokken. Samuel Hartlib beschrijft een van die uitvindingen als een projectie-apparaat en noemt Van der Wyck 'a most rare Workman'. Aan hertog August van Braunschweig-Lüneberg verkocht Van der Wyck in 1655 voor 310 'reichstaler' een heel pakket aan optische instrumenten, waaronder twee telescopen met elk 5 lenzen en een soort kijkdoos met optische effecten. De levering aan hertog August was een van de laatste projecten van Van der Wyck in Delft. Kort daarna vertrok hij naar noord-Europa om als ingenieur in dienst van Zweden een militaire carrière op te bouwen. Na zijn pensioen in 1675 (hij had het tot generaal geschopt), keerde Van der Wyck terug naar de Republiek. Hij betrok een huis in Noordwijk, maar reisde speciaal naar Delft om zijn testament te laten opstellen bij Jacob Spoors.

Zoals Evert Harmansz Steenwijck, Jacob Spoors en Johan van der Wyck altijd in de schaduw hebben gestaan van hun beroemde stadsgenoten Antony van Leeuwenhoek en Johannes Vermeer, zo stonden de vroege telescopen in de schaduw van hun opvolgers uit de tweede helft van de zeventiende eeuw – simpelweg omdat er geen enkel vroeg Nederlands exemplaar was overgeleverd. Daar is met de Delftse vondst nu verandering in gekomen. Die vondst bevestigt en illustreert dat Delft al vroeg in de zeventiende eeuw een bloeiend centrum van optica was, waar wetenschappers, schilders, ambachtsmannen, en allerlei andere liefhebbers verbonden waren door hun interesse in de nieuwste optische instrumenten en inzichten.

O-O-O

Marlise Rijks (1986) is promovendus aan de Universiteit Gent en het Max Planck Institute for the History of Science in Berlijn. Ze werkt aan het FWO-project 'Artists' Collections in the Early Modern Netherlands'. Over optische kennis in zeventiende-eeuws Delft zie: Huib Zuidervaart & Marlise Rijks, "Most Rare Workmen". Optical Practitioners in Early Seventeenth-Century Delft', British Journal for the History of Science (2014) <http://t.co/FOwgjLTEzE>